

זמן הדלקת נר חנוכה

לא גמור, אשמה להערות, אני לא כ"כ נמצא בפורום, ולכן אשמה להערות בכתובת המייל: brnayah0@gmail.com תודה

בגמרא בשבת (כא ע"ב) נאמר "מצוותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק".

וכתב הרמב"ם (פרק ד ה"ה):

"אין מדליקין נרות חנוכה קודם שתשקע החמה אלא עם שקיעתה לא מאחרין ולא מקדימין".

מדברי הרמב"ם נראה פשוט שזמן ההדלקה הוא שקיעת החמה, וכן משמע מדברי הגאונים¹ וראשונים נוספים (יובאו לקמן).

א. ביאור שיטת הטור והשולחן ערוך

הטור כתב (תרעב): "מצותה מסוף שקיעת החמה". וכן פסק השולחן ערוך (תרעב ס"א): "אין מדליקין נר חנוכה קודם שתשקע החמה, אלא עם סוף שקיעתה, לא מאחרים ולא מקדימים".

ויש להסתפק מהי כוונת הטור והשולחן ערוך בדבריהם "סוף שקיעה", והנה ידוע שדעת השו"ע (באו"ח סימן רסא) כשיטת ר"ת בביאור זמן בין השמשות, ועל כן על מנת להבין את דבריו יש לעיין בביאור המונח "סוף שקיעה" לשיטת ר"ת, ונראה שבדבר זה ישנה מחלוקת בין הראשונים:

שיטת ר"ת בנויה על הסתירה בין הגמרא בפסחים (צד ע"א) האומרת "משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים ארבעת מילין", לגמרא בשבת (לד ע"ב) האומרת שבין השמשות הוא "משתשקע החמה" והוא זמן של שלושת רבעי מיל. וא"כ ישנה סתירה האם בין השמשות הוא מהלך שלושת רבעי מיל או מהלך ארבע מיל. ביישוב דבר זה אמר ר"ת שהשקיעה שזכרה בגמרא בפסחים אינה השקיעה שזכרה בגמרא בשבת, כך כתבו התוספות בשבת (לה ע"א):

"ואומר ר"ת דהתם מיירי בתחילת שקיעה והכא משתשקע מסוף שקיעה אחר שנכנסה חמה בעובי הרקיע".

משמע מדברי התוספות בשבת, שהזמן בו נכסית השמש מעיננו נקרא "תחילת שקיעה" והזמן בו מתחיל בין השמשות הוא "סוף שקיעה". יש מהפוסקים שבמקום לקרוא לזה תחילת שקיעה וסוף שקיעה קראו למונחים אלו "שקיעה ראשונה" ו"שקיעה שניה" (מהר"ם אלשקאר סימן צו, הגר"א בביאורו)². להלן נשתמש במושגים "שקיעה ראשונה" ו"שקיעה שניה", ונבאר שלגבי המושג "סוף שקיעה" ישנה מחלוקת.

---

¹ בתשובת הגאונים (שערי תשובה סימן רלג) כתבו: "וששאלתם לענין נר חנוכה נר חנוכה מצותה משתשקע חמה ועד שתכלה רגל מן השוק... ומהו תרמדאי בני אדם עניים העושים מלאכה בשדה או בפעולה או שומרי פירות ומתאחרין לאחר כל בני אדם עד שחשכה" משמע ששקיעת החמה שהיא תחילת זמן ההדלקה היא לפני שחשכה.

ובשו"ת מהרי"ף סימן מז כתב שדעת הגאונים והרמב"ם והרי"ף שהשקיעה המדוברת היא סוף השקיעה והוכיח כן כדברי המרדכי שיובאו לקמן שלא יתכן להדליק את הנר כשיש אור משום ששרגא בטיהרא מאי מהני, ולדבריו שם הגאונים כולם סוברים כשיטת ר"ת שיש שתי שקיעות, ודברים אלו קשים ולא מקובלים על שאר הפוסקים.

² רבינו ירוחם (תולדות אדם וחווה נתיב יב חלק א דף סה טור ב) השתמש במושגים: שקיעה ראשונה וסוף שקיעה.

1. ראשונים שכתבו שסוף שקיעה היינו צאת הכוכבים

לעומת משמעותם הפשוטה של התוספות בשבת ש"סוף שקיעה" היינו תחילת בין השמשות, כתבו התוספות עצמם במקומות אחרים ש"סוף שקיעה" היינו צאת הכוכבים:

במנחות דף כ ע"ב כתבו:

"ואשכחן נמי שקיעת החמה דאירי בסוף שקיעה כגון צאת הכוכבים כדאמרין בפרק הריני נזיר מן הגרוגרת (נזיר דף טז). כגון דחזאי תלתא יומי סמוך לשקיעת החמה והיינו בבין השמשות כדאמר עלה בפרק כיצד צולין (פסחים דף פא). ברואה בין השמשות וגם בפירקין (לקמן דף לו): כל המניח תפילין אחר שקיעת החמה עובר בעשה והיינו בלילה מדקאמר רבה בר רב הונא ספק חשיכה ספק אינה חשיכה לא חולץ ולא מניח ועוד אמרין במס' תענית (דף יב). כל תענית שלא שקעה עליו חמה לא שמיה תענית ומנהג אבותינו תורה היא שהכל נוהגין עד צאת הכוכבים".

מוכח מדבריהם אלו שסוף שקיעה היינו צאת הכוכבים, ויש להעיר שבתחילת דבור זה בתוספות כתבו כעין דבריהם בשבת³.

וכן מוכח גם מדבריהם בע"ז לד ע"א שכתבו:

"ומה שאנו נוהגין להתענות עד צאת הכוכבים אף על גב דאמר' בפ"ק דתענית כל תענית שלא שקעה עליו חמה אינו תענית משמע דבשקיעת חמה סגי והוא ה' מילין קודם צאת הכוכבים לא מחתינן נפשין לספיקא ועוד דשמא לשון שקעה ר"ל שקעה לגמרי".

מבואר מדברי התוספות האלו שישנן שתי אפשרויות להבין המושג שקיעת החמה שנאמר לגבי תענית: או שקיעה ראשונה או צאת הכוכבים, ולא הביאו כלל אפשרות לבאר שמירי בשקיעה שניה⁴.

כן עולה גם מדברי הרא"ש בתענית (פ"א סימן יב) שכתב:

"ואף על גב דאמרין בפסחים פרק מי שהיה טמא (דף צד ע"א) דמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים ה' מילין, פר"ת היינו מתחילת שקיעת החמה כשהחמה מתחילת ליכנס בעביו של רקיע אבל שקיעת החמה היינו סוף שקיעה והוא זמן צאת הכוכבים".

דברי הרא"ש נאמרו ביחס לדברי הגמרא שכל תענית שלא שקעה עליו חמה אינה תענית, וביאר הרא"ש שזה סוף שקיעה והוא זמן צאת הכוכבים.

וכעין לשון זו אנו מוצאים בראשונים נוספים⁵.

---

³ זו לשונם: "ותירץ ר"ת דמשתשקע החמה משמע סוף שקיעת החמה שכבר שקעה החמה אבל משקיעת החמה משמע מתחילת שקיעה".

⁴ עיין גם בתוספות זבחים נו ע"א ד"ה "מנין לדם" שגם שם משמע שתחילת שקיעה היא קודם צאת הכוכבים, אבל סוף השקיעה אינו קודם צאת הכוכבים, ואח"כ כתבו גם "והשתא לא הוי כמו שקיעת החמה דמסכת תענית (דף יב). כל תענית שלא שקעה עליו חמה אינו תענית וקבלה בידינו בצאת הכוכבים". ובהמשך הביאו את תירוצו של ר"ת לסתירה בין הגמרא בפסחים לגמרא בשבת הנ"ל.

⁵ ראבי"ה (הלכות תענית סימן תתנח):

"ופירוש שקעה עליו החמה נראה לי ששקעה לגמרי, כדאיתא בריש מסכת ברכות ובא השמש וטהר וטהר יומא כדאמר אינשי איערב יומא אידכי שמשא, ומשמע התם דהיינו צאת הכוכבים, דקפשיט מברייתא דקתני וסימן לדבר צאת הכוכבים. וכן ההוא דסוף פרק (ג') איזהו מקומן מנין לדם שנפסל בשקיעת החמה, דבעינן ביום, כדמשמע התם. וכן משמע במגילה פרק שני דכל הני זימני [ד]תנא שכשרים ביום כשרים עד הלילה וקתני בהדיהו שחיטה וקבלה והזאה וכו'. אבל משקיעת החמה שהיא התחילת שקיעתה הו"א [ארבעת] מילין עד צאת הכוכבים, כדאמרין בפרק מי שהיה טמא משתשקע החמה <עד צאת הכוכבים ארבעת מילין>. וכל

ראשונים אחרים כתבו שאמנם יציאת התענית היא בצאת הכוכבים, אך לא משום שזהו "סוף השקיעה" אלא "סוף השקיעה" היינו שקיעה שניה, ובכל זאת יש להוציא את הצום בצאת הכוכבים.⁶

2. ביאור על פי ספר הישר

מלבד הסתירה שעולה מדברי התוספות בביאור המונח "סוף שקיעה", יש לשאול כיצד ניתן לבאר ש"סוף שקיעה" היינו צאת הכוכבים? והרי הסיבה שהביאה את ר"ת לבאר שיש לחלק בין תחילת שקיעה לסוף השקיעה היא הסתירה בין דברי הגמרא בשבת לדברי הגמרא בפסחים, ומשום כך ביאר שהגמרא בשבת מדברת על "סוף שקיעה", והרי אם מדובר שם על סוף השקיעה כיצד אמרה הגמרא שמסוף השקיעה עד הלילה יש שלושת רבעי מיל? הרי סוף השקיעה זה צאת הכוכבים וזה הלילה?⁷

מעיון בדברי ר"ת בספר הישר (סימן רכא) עולה שקושיא זו כלל אינה מתחילה: בדרך כלל המונח "סוף שקיעה" כוונתו לצאת הכוכבים וכפי שכתבו התוספות והרא"ש⁸, אבל הגמרא בשבת באומרה

זמן שפני מזרח מאדימין הוי פלוגתא דרבה ורב יוסף בפרק במה מדליקין חד אמר שלשה חלקי מיל [וחד אמר שני חלקי מיל], וכל אחד יש לו זמן חלוק מחברו, ושקעה היינו לגמרי.

אגודה (מנחות פרק ג אות ב):

"דס נפסל בשקיעת החמה. פי' ר"ת בשקיעת חמה פי' בתחילת שקיעה, אבל משתשקע החמה דסוף פי' במה מדליקין [ל"ד ע"ב] ומשתשקע חמה גבי נר חנוכה [שם כ"א ע"ב] פי' מסוף שקיעה, וכן גבי תענית צריך עד צאת הכוכבים דהיינו סוף שקיעה".

מרדכי (תענית רמז תרכה):

"ופי' שקעה עליו החמה שקעה לגמרי כדאמר בברכות ברישא ובא השמש וטהר טהר יומא דהיינו צאת הכוכבים ומהתחילת שקיעה עד הלילה ה' מילין עיין סוף פי"ב דשבת קצרת מספר ראבי"ה".

הגהות מרדכי (שבת רמז תנה):

"משתשקע החמה פי' מסוף שקיעת החמה דהיינו צאת הכוכבים דשרגא בטיהרא לא מהני וכן הא דאמרין [תענית דף יב א] כל תענית שלא שקעה עליו חמה לאו שמייה תענית היינו נמי צאת הכוכבים ומתחילת שקיעתה עד צאת הכוכבים הוי מהלך (*ארבע) [ה'] מילין והא דאמרין בזבחים [דף נו א] דס נפסל בשקיעת החמה היינו מתחילת השקיעה לכל הפחות מדרבנן כדפרי' מתוס' ה"ר חזקיה".

ספר המנהיג (הלכות חנוכה):

"משתשקע החמה כשקיעת חמה דתענית, דאמ' שמואל [תענית י"ב ע"א] כל תענית שלא שקעה עליו חמה לאו שמייה תענית, **דהוא צאת הכוכבים** דמעלות השחר ועד צאת הכוכבים יממא הוא דכתי' קרא בעזרא ומייתנין להו בריש ברכות, דמשקיעת החמה הראשון עד צאת הכוכבים ה' מילין כדאמ' בפ' שיני [פסחים צ"ד ע"א] וחזי כשרגא בטיהרא וליכא פרסומי ניסא אלא משקיעת החמה (הראשון) [האחרון] ואילך. אב"ן".

⁶ בהגהות רבינו פרץ על הסמ"ק מצוה צו הגהה מא (הובא בהגהות מיימוניות דפוס קושטא הלכות תעניות פ"א הי"ד ובבית יוסף סימן תקסב) כתב: "הרבה בני אדם נוהגין לאכול בתענית מיד מששקע' חמה קודם צאת הכוכבים. ומביאין ראיה לדבריהם מההיא דאמרין כל תעני' שלא שקעה עליו חמה אינו תענית משמע דלאח' ששקעה מיד מותר מיהו בתוספות ע"ז פירש רבינו אלחנן פוק חזי מה עמא דבר שנהגו להתענו' עד צאת הכוכבים אפילו בתענית יחיד. וההיא שלא שקעה חמה ר"ל גמר שקיע' דהיינו צאת הכוכבים ואם תאמר והלא גבי ט' באב שצריך להתענות לילה ויום איכא דשרו פי' מקום שנהגו בין השמשות אלו בכניסתו וא"ע דהתם מסיק בין השמשות שלו אסור היינו משום חומרא דט' באב הא לאו הכי לא. וממילא איכא למשמע דכ"ש בשאר תעניות דספיקא דידהו דהיינו בין השמשות' דיציאתו שרי. ותיירך רבינו אלחנן דשאני עיולי יומא מאפוקי יומא. דעיולא יומא היינו לכנס בתענית שרי בין השמשות כגון בערב ט' באב אליבא דמאן דשרי. אבל אפוקי יומא דהיינו בסוף תענית מספיקא לא נפקי עד שיה' ודאי ליל'. **צ"ע בשבת בסוף במה מדליקין דמשמע בגמר שקיעה או מתחיל בין השמשות' דהיינו קודם צאת הכוכבים**. ושמא לפי שאין העולם בקיאים בגמר שקיעה להכי נהגו להמתין עד צאת הכוכבים וגם פירש רבינו אלחנן פוק חזי מה עמא דבר. ואין לסור מן המנהג דסברא הוא דאין לעמוד על בירור סוף השקיעה כי אם בצאת הכוכבים דהא לרבי נחמיה ליכא כי אם חצי מיל מגמר שקיעה עד צאת הכוכבים ומסתמא אין אדם יכול לעמוד בזה".

יש להעיר שהבית יוסף הביא את דבריו בלי לציין שהוא חולק על דברי הרא"ש והראשונים שהביא לפני כן הסוברים ש"סוף שקיעה" היינו בין השמשות.

⁷ במיוחד עולה קושיא זו בדברי האגודה שהובאו לעיל, ונראה שביאור דבריו כפי שכתבנו לקמן. ראה בשו"ת אז נדברו ח"ז סימן ע שהקשה קושיא זו על דברי הרא"ש (עיי"ש מה שיישב).

⁸ יש להקשות על ביאור זה בדברי הרא"ש שכן הרא"ש בשבת (פרק ב סימן כג) כתב "וענין יחיד שקבל עליו תענית דבין השמשות שלו מותר" ונראה מזה שהרא"ש מפרש את שקיעת החמה לגבי תענית כתחילת בין השמשות ולא כסוף בין השמשות (מפי הרב אהרן כהן שליט"א). אך נראה שאין להביא ראיה מדברי הרא"ש האלו שהרי הם סותרים את דבריו

"משתשקע החמה" אין כוונתה ל"סוף השקיעה" שבכל מקום אלא לזמן מוקדם יותר⁹. כך כתב ר"ת:

"רבה אמר רב יהודה אמר שמואל כרוך ותני אי זה הוא בין השמשות משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין... ולא תימא משעה שרוצה החמה ליכנס ברקיע דמאז הוא מתחיל ליאדם אלא משתשקע החמה שכבר נכנסה ברקיע ועברה בעוביו של רקיע והוא עדיין כנגד החלון... ועל כרחיך אני צריך לפרש משתשקע החמה כמו שפירשתי שכבר נכנסה ברקיע דאי תימא משעה שמתחיל ליכנס זה אינו יכול להיות. דהא אמרי' בפרק מי שהיה טמא בפסחים דעוביו של רקיע אחד מששה של יום ומשעת שקיעת החמה ועד צאת הכוכבים חמשת מילין ואחר (כך) בין השמשות צאת הכוכבים הוא [לילה] כדאמרי' שנים בין השמשות שלשה לילה. ועוד אמרי' לקמן דלא אכלי כהנים תרומה עד שישלים בין השמשות דר' יוסי ומשישלים בין השמשות (יאכילו) [יאכלו] הכהנים תרומה. וזמן אכילת כהנים מצאת הכוכבים ואילך. ואם אתה מפרש משתשקע החמה כמו שקיעת החמה ואם כן הוי בין השמשות חמשת מילין ואם כן קשיא דרבה אדרבה. דרבה אמר לקמן דלא הוי בין השמשות אלא תילתא ריבעי מיל. אלא על כרחיך משקיעת החמה יום גמור הוא. ומשום הכי גרסי' ביה משקיעת החמה משעה שיתחיל ליכנס ברקיע לשקוע. ומשתשקע משמע שנכנס כבר ועדיין לא הגיע לאחורי כיפה מכל וכל.

וראיה לדבר נר חנוכה דאמרי' מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק ריגלא דתרמודאי **דהוא לילה הוא**... והילכך **משקיעת החמה בכל מקום גרסי' לה לילה, לבד מזה שהוא בין השמשות**¹⁰.

מפורש א"כ בדברי ר"ת שבכל מקום כוונת הגמרא באומרה "משקיעת החמה" היינו ללילה ורק בסוגית בין השמשות כוונת הגמרא היא לתחילת בין השמשות¹¹.

בתענית וכבר העיר על סתירה זו בערוך השולחן (תקסב ס"ט), ויש להעיר שהרא"ש בשבת לא הביא את דברי ר"ת ורק בתענית הביאם (וכפי שהעיר על כך הבית יוסף בסימן רסא) וא"כ יתכן שמכיוון שלא הביא את דברי ר"ת לא ביאר משקיעת החמה שנאמרה לגבי תענית היא סוף שקיעה, ורק בתענית שהביא את דברי ר"ת ביאר כך.

⁹ הרב נחום פישמן (קובץ בית אהרן וישראל, נמצא בפרוייקט השו"ת) כתב לבאר שדעת הרא"ש אינה כלל כשיטת ר"ת שכן בשבת אינו מביא את דברי ר"ת ודעתו היא כדעת הגאונים (ולא כמו שכתב בב"י שמדברי הרא"ש בתענית משמע כדברי ר"ת) ומשום כך סוף שקיעה של הרא"ש היינו צאת הכוכבים משום שמבאר כדברי הגאונים לגבי תחילת וסוף שקיעה, עיין מה שביאר שם בדברי הרא"ש בתוספותיו שכותב שנראה לו כרש"י וכיצד ביאר את דברי הרא"ש בתענית! ויש להקשות על ביאור זה שאם הרא"ש סובר שאין כלל שתי שקיעות מדוע אמר שסוף שקיעה הוא צאת הכוכבים שכן לפי דברי הגאונים נראה שהשקיעה היא רגע אחד ואין לה התחלה וסוף? ודבריו הם שלא כהבנת הב"י ואחרונים נוספים בדעת הרא"ש, ויש לעיין.

¹⁰ הרשב"א בחידושו לשבת (לד ע"ב) כתב מעין זה בשם רבנו תם: "ותירץ רבינו תם ז"ל בספר הישר דשתי שקיעות הן, השקיעה הראשונה היא שתשקע החמה בעובי הרקיע ונסתלקה זריחתה מעל פני הארץ, והיא מהלכת כל פני עובי הרקיע, שהוא מהלך ארבע מילין, והיא השקיעה האמורה בפסחים, כלומר משעה שהיא שקעה בעובי הרקיע, עד גמור השקיעה שהלכה כל עובי הרקיע, ואז הוא יציאת הכוכבים, ארבע מילין, אבל השקיעה האמורה כאן היא **סוף השקיעה** לפי שכל זמן שהיא כנגד חלונה ועדיין אינה מהלכת אחורי הכיפה".

מדבריו נראה שהוא מחלק בין סוף השקיעה לגמר השקיעה – סוף השקיעה זה תחילת בין השמשות, וגמר השקיעה זה צאת הכוכבים.

¹¹ במנחת כהן (מבוא השמש מאמר ראשון פרק אחד עשר) כתב על דברי התוספות בזבחים: "אלא שקשה לי כי אם משתשקע היינו סוף שקיעת החמה בעובי הרקיע, עדיין אינו לילה גמור אלא אז מתחיל זמן בין השמשות ואינו לילה עד שיעבור שיעור ג' רבעי מיל דהיינו עד שעת צאת הכוכבים? וצריך לומר ששקיעה זו היא גמור ביאת אור השמש שהוא בשעת צאת הכוכבים ממש" ולאחר מכן הביא את דברי הרא"ש בתענית והקשה גם עליו: "אלא שעדיין קשה לי שכתב הרב דשקעה חמה היינו סוף שקיעה והוא זמן יציאת הכוכבים, שהרי כששקעה חמה בעובי הרקיע עדיין אינו לילה גמור אלא בין השמשות שהוא ספק מן היום ומן הלילה, ועד צאת הכוכבים יש שיעור ג' רבעי מיל... ואם נפרש דשקעה עליו חמה היינו בגמר שקיעתו וביאת אורו שהוא בצאת הכוכבים אתי שפיר וכמו שכתבנו למעלה". נראה מדבריו שאף על פי שלא ראה את דברי רבנו תם בספר הישר מכל מקום הבין שמוכרחים לבאר ש"סוף שקיעה" לפעמים הכוונה לצאת הכוכבים ולא לתחילת בין השמשות (בדבריו שם ניסה ליישב את דברי הרא"ש על פי דברי רבנו

על פי זה נראה שכך יש להבין גם את דברי התוספות בשבת ובשאר המקומות שהובאו לעיל¹².

בדברי ר"ת בספר הישר מפורש ש"משתקע החמה" שנאמר לגבי נר חנוכה היינו צאת הכוכבים, וכשימושו של המונח "משתקע החמה" בכל התורה (מלבד סוגיית בין השמשות), וכן מפורש כמה מהראשונים שזמן הדלקת נרות חנוכה הוא בצאת הכוכבים¹³.

אמנם מדברי כמה מהראשונים משמע שיש להדליק בתחילת בין השמשות¹⁴, ונראה שהם סברו שלא בדברי ר"ת בספר הישר ש"סוף שקיעה" שבכל התורה היינו צאת הכוכבים, אלא סברו שבכל המקומות "סוף שקיעה" היינו תחילת בין השמשות ("שקיעה שניה")¹⁵.

וכן כתב באבני נזר (סימן תצז) שישנה מחלוקת בין הראשונים בביאור המונחים ושמחלוקת זו גורמת למחלוקת האם זמן הדלקת נרות חנוכה הוא בתחילת בין השמשות או בסוף בין השמשות:

"ודעת המרדכי כשיטת רבינו תם בספר הישר [סי' רכ"א] דשלש שקיעות הם. דכל מקום שנאמר שקעה חמה היינו תחילת שקיעה. משתקע החמה כל זמן שפני מזרח כו'. היינו כשעברה החמה כל כיפת רקיע ועדיין היא כנגד חלונה ואז מתחיל בין השמשות. ולאחר שעברה חמה מכנגד חלונה ונתכסית לגמרי זהו משתקע החמה סתם ואז צאת הכוכבים.

והר"ן אף שהסכים עם הרבינו תם בשני שקיעות דיש חילוק בין שקעה חמה בין משתקע החמה. מכל מקום במה שחילק בין משתקע סתם בין משתקע כל זמן שפני מזרח כו' לא הסכים כנ"ל".

פרץ המובאים לעיל, ולא כתב שזו מחלוקת בהגדרת סוף שקיעה, ועל עצם דבריו שם שלא יתכן שהתענית היא רק עד תחילת בין השמשות עיין בדברי הגר"א ביו"ד רסו ועוד שכתבו שדבר זה יתכן.
¹² יש שכתבו שכן הוא במהרש"א ול"מ.

לענין בהזמנים בהלכה (ח"ב עמודים שעט-שפא) שביאר כך את שיטת ר"ת על דבריו בספר הישר והוסיף בביאור העניין עיין שם.

¹³ כן מפורש בדברי המנהיג והאגודה שהובאו לעיל בהערה.

¹⁴ לעיל הבאנו שכן היא משמעות הגאונים והרמב"ם (אך לשיטתם אין שתי שקיעות וא"כ ודאי שהשקיעה היינו תחלת בין השמשות וכדלקמן).

הגר"א בביאורו לשו"ע כתב: "אבל ברשב"א ור"ן משמע בהדיא שהוא תחילת השקיעה אלא דמשמע שם בשקיעה שניה עש"ו. ועי' במרדכי ספ"ב דשבת שכי' דלשון משתקע מוכח שהוא תחילת השקיעה כמ"ש בפי' הפועלים משיפסו עד שיפסו כו' וכן עיקר".

נראה שכוונת הגר"א לרשב"א (כא ע"ב) ור"ן (ט ע"א מדפי הרי"ף) שכתבו שזמן ההדלקה אינה דווקא בשקיעה אלא אפשר מעט קודם לכן וחלקו בזה על בה"ג והבינו בדעת בה"ג שצריך להדליק דווקא בשקיעה ואפילו בשבת שכן סבר שבין השמשות אינו מתחיל מיד בשקיעה (כדעת רבה) אלא מעט אחריה (כדעת רב יהודה) ולכן ניתן אף בשבת להדליק בשקיעה, ומוכח שהשקיעה שדיברו עליה היא תחילת בין השמשות ולא סוף בין השמשות.

כעין זה משמע גם בדברי המאירי שם, וראה גם בריטב"א (שבת כא ע"ב): "פי' היה נראה כי סוף השקיעה דהיינו בין השמשות קאמר, דהכי משמע האי לישנא כדפירש ר"ת ז"ל בסוף פרקין (ל"ה א'), ומיהו ודאי אם רצה להדליק מתחילת השקיעה מדליק, שאם לא כן נרות של שבת אימת מדליק להו, אלא ודאי כדאמרן דכל זמן שקיעת החמה שהנר אורו מבהיק זמנם להדליק בברכה ולאפוקי קודם לכן".

¹⁵ לעיל הבאנו את דברי רבנו פרץ שכתב בפירוש ש"סוף שקיעה" היינו תחילת בין השמשות, ובספר התרומה הלכות תפילין סימן ריג כתב (הביאו הבית יוסף בקיצור באו"ח סימן ל'): "שקיעת החמה דגבי תפילין היינו סוף שקיעה סמוך לצאת הכוכבים דהא לא ממעטינן מימים אלא לילה וכן כל תענית שלא שקעה עליו חמה אינו תענית הוי סוף שקיעה כמו שהוא דפרק במה מדליקין וכן רגילין העולם להתענות עד צאת הכוכבים". וראה עוד במרדכי הלכות תפילין (יג ע"א) שהביא שם הבית יוסף שגם הוא כתב ששקיעה לגבי תפילין היינו לילה והשווה זאת לגמרא בסוגיית בין השמשות.

3. ביאור דברי הטור והשולחן ערוך

על פי מה שהתבאר לעיל נראה בפשטות שכוונת הטור והשו"ע באמרם "סוף שקיעה" היינו כשיטת ר"ת והרא"ש ש"סוף שקיעה" שבכל התורה זה זאת הכוכבים. וכן ביארו בב"ח ובמג"א ובמשנ"ב את דעת השו"ע (וציינו לסימן תקסב שם הובאו דברי הרא"ש בתענית שהבאנו לעיל)¹⁶.

אלא שיש לפקפק קצת בביאור דעת הבית יוסף בדבר זה שכן כתב הבית יוסף:

"ונראה שדקדק רבינו לכתוב מסוף שקיעת החמה משום דתחילת שקיעת החמה עדיין היום גדול כמו שכתבו התוספות בפרק במה מדליקין".

והנה מכך שהבית יוסף ציין לדברי התוספות בשבת, ומדברי התוספות בשבת בפני עצמם משמע ש"סוף השקיעה" היינו תחילת בין השמשות, אם כן ניתן להבין שכוונת הבית יוסף לבאר את המונח "סוף שקיעה" כתחילת בין השמשות ולא כצאת הכוכבים¹⁷.

נראה לדחות ראיה זו אף אם נבאר את דברי התוספות שכוונתם הוא ש"סוף השקיעה" היינו תחילת בין השמשות, שכן כל מה שרצה הבית יוסף להביא מדברי התוספות בשבת זה רק שאין להדליק בתחילת השקיעה שכן בתחילת השקיעה עוד היום גדול, וכפי שמפורש בדבריו שלשם כך ציין לדברי התוספות בשבת, אבל בביאור מהו "סוף השקיעה" לא התכוון לפרש כפי שעולה מדברי התוספות בשבת, ומכיוון שדעת הרא"ש ור"ת בספר הישר ש"סוף השקיעה" היינו צאת הכוכבים כן יש לפרש גם כאן. מלבד זאת, לפי מה שביארנו לעיל ניתן לומר שגם כוונת התוספות בשבת היא כרבנו תם.

אמנם מדברי הבית יוסף לעיל מיניה משמע שכוונתו היא לתחילת בין השמשות שכן כתב לפני כן:

"ואהא דתניא מצותה משתשקע החמה כתב הר"ן (ט. ד"ה מצותה) לאו למימרא שלא יהא רשאי להדליק קודם אלא עיקר מצותה קאמר ואם רצה להקדים מקדים אבל מדברי בעל הלכות גדולות (הל' חנוכה כה ע"ד) נראה דדוקא נקט משתשקע החמה עד כאן לשונו ודברי הרמב"ם (פ"ד ה"ה) כדברי בעל הלכות גדולות שכתב אין מדליקין נרות חנוכה קודם שתשקע החמה אלא עם שקיעתה לא מאחרין ולא מקדימין".

והנה לדברי הרמב"ם זמן הדלקת הנרות הוא בשקיעת החמה ולא בצאת הכוכבים, וכן הבינו הראשונים בדעת הבה"ג¹⁸, וא"כ אם היה סובר הבית יוסף ששיטת הטור היא שלא כדבריהם היה צריך הבית יוסף לבאר שיש מחלוקת בדבר זה, ולא להביא דבריהם בסתם¹⁹.

אך נראה שמה שהביא הבית יוסף את דברי הרמב"ם והבה"ג אינה לעניין זמן השקיעה אלא רק בהקשר לכך שלשיטתם אין להדליק לפני זמן השקיעה ולא כשיטת הר"ן, ולא נחית לבאר מתי הוא זמן ההדלקה אלא רק שאין להדליק לפני הזמן, ואף על פי שמדברי בה"ג עולה שזמן ההדלקה הוא בתחילת בין השמשות, אין זה מפורש בדבריו, וא"כ אין הכרח כלל מדברי הבית יוסף האלו שסובר שזמן ההדלקה הוא בתחילת בין השמשות (גם בסימן רסא לא הביא הבית יוסף שיש חולקים על רבנו תם).

¹⁶ בהערות ברכת אברהם (נדפסו מכת"י בשו"ע השלם) רצה לבאר את דברי המג"א כמתייחסים לדברי רבנו פרץ שהביא הבית יוסף בסימן תקסב, ועל פי זה הקשה שזה חומרא דאתי לידי קולא משום שמתאחר בזמן ההדלקה, ונראה פשוט שכוונת המג"א לדברי הרא"ש שם ולא לדברי רבנו פרץ וכבר הערנו לעיל שהם חלוקים בהגדרה מה היא סוף שקיעה.

¹⁷ מפי הרב דביר אזולאי שליט"א.

¹⁸ עיין לעיל הערה 14.

¹⁹ הוכחה זו מהרב אהרן כהן שליט"א.

ב. זמן ההדלקה לשיטת הגאונים

כפי שהוזכר לעיל, נחלקו הגאונים עם ר"ת בביאור זמן בין השמשות. על פי שיטת ר"ת השקיעה המוזכרת בגמרא יכולה להתפרש כשלושה דברים: שקיעה ראשונה, שקיעה שנייה, צאת הכוכבים. לעומת זה לשיטת הגאונים אין צורך לומר שיש הבדל בין כל המקומות שהוזכרה שקיעה בגמרא, ובכולם הכוונה היא לשקיעה שהיא תחילת בין השמשות. על פי זה גם לגבי הדלקת נרות חנוכה כוונת הגמרא באומרה "משתשקע החמה" היינו לשקיעה הנראית בעינינו. וכן כתב בערוך השולחן (תרעב ס"ד) שהמחלוקת מתי להדליק נר חנוכה תלויה במחלוקת ר"ת והגאונים בביאור השקיעה:

"ודע דגם בעיקר הזמן נחלקו הרמב"ם עם הטור והש"ע, דהרמב"ם כתב עם שקיעתה והיינו בתחילת השקיעה אבל הטור והש"ע כתבו בסוף השקיעה והיינו בצאת הכוכבים כמ"ש בס"י תקס"ב. ודבר זה תלוי במחלוקת בעיקר זמן שקיעת החמה אם זהו תחילת שקיעה או סוף שקיעה כמבואר לעיל ס"י רס"א דהרמב"ם ס"ל שהוא תחילת השקיעה והטור והש"ע הולכים בשיטת ר"ת שזהו סוף השקיעה כמ"ש שם והעולם נוהגים כהטור והש"ע²⁰ ומברכים נר חנוכה אחר תפלת ערבית אבל יש נוהגים כהרמב"ם."

והפרי חדש כתב על דברי הש"ע:

"פירוש, דהיינו צאת הכוכבים. וזהו לפירוש רבינו תם [שבת לה, א ד"ה תרי] דשקיעת החמה קודמת ל"משתשקע". ואינו עיקר, אלא היינו תחילת שקיעת החמה."

ונראה שגם כוונתו לתלות מחלוקת זו במחלוקת ר"ת והגאונים, וכן נראה גם מדברי האבני נזר (או"ח תצ"ד ס"ק ד). וכן כתב גם בשו"ת אז נדברו ח"י סימן ע.

על פי זה נראה שלנוהגים כשיטת הגאונים בכל התורה, זמן הדלקת הנרות הוא השקיעה ולא צאת הכוכבים, ואף על פי שבאירופה נהגו רבים להדליק בצאת הכוכבים היינו משום שהם נקטו כשיטת ר"ת (לפחות לחומרא), אך מכיוון שהמנהג היום הוא כשיטת הגאונים והגר"א כך יש לנהוג גם בהדלקת נרות חנוכה.

אמנם עיין בדברי הגר"א ביו"ד רסו ס"ט (ס"ק יז) שכתב:

"וני"ל דמ"ש הפוסקים בתענית ובחנוכה צ"ה משום דק"ל כר' יוסי לחומרא ומ"ש בברייתא דחנוכה משתשקע ר' יהודה היא וכן רב חסדא דתענית אבל אגן דק"ל כר' יוחנן דפסיק כר' יוסי לחומרא."

הגר"א ביו"ד מבאר שהסיבה שכתבו הפוסקים שיש להדליק נרות חנוכה בצאת הכוכבים היא משום שמי שאמר שיש להדליק נרות "משתשקע החמה" הוא ר' יהודה שסבר (לפי שיטת רבה בשבת לד ע"ב) שבשקיעת החמה מתחיל בין השמשות, אבל אנחנו לא פוסקים כשיטת ר' יהודה אלא מחמירים גם כשיטת ר' יוסי²¹ כפי שאמר ר' יוחנן (בשבת לה ע"א) ולשיטת ר' יוסי בין השמשות

²⁰ לכאורה קשה שכן בסימן רסא (ס"ח) כתב שכל ישראל נוהגים בכניסת שבת שלא כדברי ר"ת, ולפי ביאורו המנהגים סותרים, אך אין זה קשה שכן מה שנהגו כל ישראל שלא כדברי ר"ת היינו בכניסת שבת שכן לא סמכו על דבריו לקולא באיסור כרת, אבל לגבי צאת שבת כתב שם ערוך השולחן שנוהגים כשיטת ר"ת וא"כ גם לגבי הדלקת נרות חנוכה המנהג הרווח שדיבר עליו ערוך השולחן הוא על פי שיטת ר"ת, אבל לדידן שהמנהג הרווח אפילו בצאת שבת שלא כר"ת וודאי שישבור ערוך השולחן שצריך להדליק בשקיעת החמה.

²¹ ראה בביאור הלכה סימן תטו ס"ג (ד"ה "נאכל עירובו בין השמשות") שכתב "דמעיקר הדין בוודאי הלכה כר' יוסי נגד ר' יהודה כדאמר הגמרא (פסחים דף ב) והא קיימא לן דעד צאת הכוכבים יממא הוא אלא דמחמירין כר' יהודה לעניין שבת, ועל כן לעניין עירובי תחומין בודאי יוכל לסמוך על דעת ר' יוסי" (מפי הרב שמיר שיינטופ שליט"א)

לבדוק עוד בדבריו בשער הציון ס"י רלג ס"ק כא, וס"י תקסב סק"א. וע"ע בביאור הלכה סימן רסא ס"ב בד"ה ושיעור זמן ביה"ש, ובס"י שלא בד"ה ביה"ש, ובס"י שמב ד"ה ביה"ש)

הוא כהרף עין והוא לאחר שנגמר בין השמשות של ר' יהודה, וכמו שלר' יהודה יש להדליק בתחילת בין השמשות כך גם לשיטת ר' יוסי יש להדליק בתחילת בין השמשות, אלא שבין השמשות מתחיל (ונגמר) בזמן שלר' יהודה הוא צאת הכוכבים, ומשום כך יש להדליק בצאת הכוכבים²².

על פי ביאור זה גם לשיטת הגאונים יש אפשרות שזמן הדלקת נרות הוא צאת הכוכבים ואין הכרח שלשיטתם יש להדליק דווקא בשקיעה²³.

ואמנם הגר"א בהלכות חנוכה (וכן באו"ח סימן רסא) כתב שהעיקר שצריך להדליק בשקיעה וכן מנהג תלמידי הגר"א בארץ ישראל²⁴, אך מכל מקום אין זה תלוי בהכרח בשיטת הגאונים, וא"כ נראה שמי שנהג להדליק נרות בצאת הכוכבים אין לו לשנות את מנהגו ולהדליק בשקיעת החמה אף על פי שהוא נוהג בזמן בין השמשות כשיטת הגאונים, שכן אין הכרח שמחלוקת אלו תלויות זו בזו.

ובכמה פוסקים²⁵ מצאנו שעל אף שלגבי זמן בין השמשות נקטו כשיטת הגאונים, בכל זאת לגבי הדלקת נרות חנוכה פסקו שזמן ההדלקה הוא בצאת הכוכבים, ואולי יש לבאר את דבריהם על פי מה שכתב הגר"א ביו"ד רסו.

ועיין עוד באור לציון ח"א יו"ד סימן י שכותב בדעת הרמב"ם שהעיקר להלכה כדעת ר' יוסי אלא שחכמים החמירו בדבר המסור לכל על מנת שלא יכשלו ומשום כך חששו לשיטת ר' יהודה (וכתב שם שמחמת זה אין לצרף את שיטת ר' יוסי לס"ס).

²² יש להעיר שמדברי הפוסקים שהביאו את דברי הגמרא וביארו שזה סוף שקיעה ולא כתבו שלא קיימא לן כדברי הגמרא האלו אלא כדברי ר' יוסי, משמע שלא כפי שביאר הגר"א (מפי הרב אהרן כהן שליט"א).

יש לשאול על פירוש זה מדוע הכריעו הפוסקים להדליק בתחלת בין השמשות של ר' יוסי, ולא בתחלת בין השמשות של ר' יהודה, אם נבאר כמו שכתבנו בהערה הקודמת שצריך להלכה כר' יוסי – לא קשיא מידי, אך הגר"א כתב שמחמירים כר' יוסי, וא"כ מדוע החומרא היא להדליק בזמן המאוחר יותר? ונראה שהטעם הוא שבצורה כזו וודאי מדליקים בתוך הזמן שהרי זה בתוך חצי שעה מתחלת זמן ההדלקה, מה שאין כן אם תחלת בין השמשות הוא סמוך לצאת הכוכבים ונדליק בשקיעה שהקדמנו את ההדלקה לזמנה.

²³ וראה מכתב הרב שריה דבילצקי שהודפס בספר מצות נר איש וביתו (לרב שלזינגר, מהדורת תשס"א בירורי הלכה סימן יח) שכתב ליישב את המנהג על פי דברי הגר"א ביו"ד.

ושם הביא שני טעמים נוספים: שרגא בטיהרא, ודברי התוספות על כך שיש קבלה שהשקיעה שנאמרה לגבי תענית היא את הכוכבים.

לגבי מה שכתב ששרגא בטיהרא לא מהני, כפי שראינו כן כתבו כבר הראשונים, ור"א חבר (סדר זמנים פתיחה סוף אות יד) יישב זאת: "מה שכתבתי שאין כאן פרסומי ניסא לא קשיא מידי בלאו הכי שפירסום הנס בהדלקת הנר אינו במה שבני אדם נהנים מאורו, שהרי אדרבא קיימא לן דאסור להשתמש לאורה ועיקר הפירסום הוא הדלקת הנר בעצמה, וזה ג"כ ברור". לגבי מה שכתב שיש קבלה שהשקיעה היא צאת הכוכבים, לענ"ד גם קבלה זו אין הכרח שנכונה לפי הגאונים אלא רק לשיטת ר"ת, **ועיין מה שכתבו על כך שלפי הגאונים הזמן הוא שקיעה**.

²⁴ ומדברי החי"א אדם (כלל קנד) אפשר להבין שהגר"א נהג להדליק בצאת הכוכבים שכן כתב (סעיף יח) "זמן הדלקתה הוא עם סוף שקיעת החמה דהיינו צאת הכוכבים". ולאחר מכן כתב (סעיף כ) "ויתפלל תחלה מעריב, ובלבד שלא יאחר עיקר זמן הדלקה, שהוא עד שתכלה רגל. ואם לאו, מוטב שידליק תחלה. ויש אומרים שידליק קודם מעריב, וכן נהג הגר"א". וקצת משמע שהגר"א נהג להדליק את הנרות בצאת הכוכבים אך לפני ערבית (הראני אחי הרב מרדכי שליט"א). אך יותר נראה שמה שכתב החי"א אדם בשם הגר"א שמדליקים קודם ערבית זה משום שסבר שזמן ההדלקה בשקיעה, וכן נראה במעשה רב (רלה) שכן כתוב שם "זמן הדלקת נר חנוכה משתשקע החמה **קודם** צאת הכוכבים, על כן מדליקים קודם תפלת מעריב".

ובמשנה ברורה בשם הגר"א, נראה שעיקר מנהגו היה להדליק לפני ערבית ולא דווקא בשקיעה. ועיין תשובות ונהגות ח"ב סימן שלד מכת"י רנ"צ רבינוביץ על המנהג בבית הכנסת של הגר"א. וא"כ יתכן שמנהג הגר"א היה כפי שכתב ביו"ד רסו.

²⁵ **שיירי כנסת הגדולה, ארץ צבי פרומר סימן קכא, כף החיים, בן איש חי.**

זמן ההדלקה לכתחילה ובדיעבד

והנה כל השאלה האם להדליק בצאת הכוכבים או בשקיעה היינו רק לכתחילה, אבל בדיעבד יצא ממה נפשך :

גם אם זמן ההדלקה האמיתי הוא בצאת הכוכבים והוא הדליק בשקיעה, יצא ידי חובתו שהרי אפילו אם הדליק מפלג המנחה יצא ידי חובתו (כמו שכשתב השו"ע בסימן תרעב ס"א בשם יש מי שאומר וכתב בשעה"צ ס"ק ה שהכי נקטינן).

וגם אם זמן ההדלקה האמיתי הוא בשקיעה והוא הדליק רק בצאת הכוכבים, יצא ידי חובתו שהרי מי שלא הדליק בזמן ההדלקה מדליק והולך כל הלילה (תרעב ב).

וא"כ כל השאלה היא רק מתי עדיף לכתחילה להדליק, ויש מקום לומר שיש עדיפות להדלקה בזמן צאת הכוכבים, שהרי כל החצי שעה הראשונה של ההדלקה הרי הוא זמן ההדלקה לכתחילה. ואף על פי שלכתחילה דלכתחילה יש להדליק בתחלת הזמן, וכמו שעולה מדברי הרמב"ם (חנוכה פ"ד ה"ה) והשו"ע (תרעב ס"ב) שעל מי שלא הדליק בתחלת הזמן כתבו "שכח או הזיד", אך מכל מקום כל מי שמדליק בתוך החצי שעה של זמן ההדלקה נחשב הדלקה לכתחילה כמו שעולה מהמשך דברי השו"ע שכתב "שכח או הזיד ולא הדליק עם שקיעת החמה מדליק והולך עד שתכלה רגל מן השוק, ומיהו הני מילי לכתחילה, אבל אם עבר זה הזמן ולא הדליק, מדליק והולך כל הלילה", ומוכח שכל החצי שעה הראשונה נחשבת לכתחילה במידת מה מה שאין כן אם מדליק לפני זמן ההדלקה וודאי שאין זה אלא בדיעבד, וא"כ מספק יש מקום להדליק דווקא בצאת הכוכבים ולא בשקיעה.

ג. האם ההדלקה קודמת לתפלת ערבית?

נחלקו האחרונים לגבי מי שמדליק בצאת הכוכבים האם הוא צריך לפני כן להתפלל ערבית או שקודם ידליק נרות?

1. מחלוקת האחרונים

כתב המגן אברהם (סימן תרעב ס"ק ה) :

"ויו"ל דמי שלא התפלל מעריב מדליק קודם, דא"צ זמן כ"כ וליכא למיחש שמא ישכח מעריב וכ"כ בכנסת הגדולה שהוא נוהג כן".

לדעת המגן אברהם – יש להדליק נרות לפני ערבית שכן אין חשש שבגלל שידליק נרות הוא ישכח להתפלל ערבית משום שההדלקה אינה לוקחת זמן ארוך, וכתב שכן הוא בכנסת הגדולה.

אבל האליה רבה (סימן תרעב ס"ק א) כתב :

"וכתב בשיירי כנסת הגדולה [הגהות טור אות א] דכל יחיד ידליק אחר תפלת ערבית. ומ"ש מג"א [סק"ה] בשם כנסת הגדולה [הגהות טור ד"ה יש], לא ראה לשיירי כנסת הגדולה שחזר בו".

לדעת האליה רבה יש להדליק לאחר תפלת ערבית שכן בשיירי כנסת הגדולה חזר בו וסבר שעדיף להדליק לאחר ערבית.

דברי השיירי כנסת הגדולה שיש להדליק לאחר ערבית הובאו על ידי אחרונים נוספים (שבות יעקב ח"ב סימן מ, באר היטב, פרי מגדים, שערי תשובה, מחצית השקל ועוד), ועיין לקמן מה שכתבתי בביאור דעת כנסת הגדולה.

א. תדיר ושאינו תדיר קודם

בשבות יעקב (חלק ב סימן מ) כתב שיש להתפלל לפני ההדלקה וכתב בטעם הדבר :

"וכן נראה לי עיקר לדינא דודאי תדיר ושאינו תדיר קודם ואף על גב דאיכא פרסומי ניסא אפי"ה תדיר קודם וכ"כ תוספת בשבת דף כ"ג ע"ב ד"ה הדר פשטה דהיכי דמצי למיעבד תרוייהו תדיר ופרסומי ניסא עבדינן תרוייהו ותדיר קודם רק היכא דלא מצי למעבד תרוייהו פרסומי ניסא עדיף ע"ש והוא ברור".

לפי דברי השבות יעקב מכיוון שניתן לקיים את שתי המצוות תדיר קודם, למרות שבמקום שאין אפשרות לקיים את שתי המצוות פרסומי ניסא עדיף.

יש להביא ראיה לסברתו של השבות יעקב מדברי הרשב"א בתשובה (חלק א סימן אלף ע) שכתב²⁶: "שאם בא להדליק נר של חנוכה ונר שבת שמדליק של שבת תחלה ואחר כך של חנוכה. דשל שבת תדיר ושל חנוכה אינו תדיר ותדיר ושאינו תדיר קודם".

אלא שממקום זה יש להקשות שכן לגבי הדלקת נרות חנוכה בערב שבת, כתב הבית יוסף (סימן תרעט) לאחר שהביא את מחלוקת בה"ג והרשב"א:

"ולענין מעשה נראה לי דמדליק של חנוכה תחלה דאף לדברי החולקים על בעל הלכות גדולות אם רצה להדליק של חנוכה תחלה רשאי". וא"כ הבית יוסף כותב שאין חובה לעשות את התדיר קודם.

אמנם הדרכי משה כתב על דברי הבית יוסף: "ואין דבריו נראים בזה שהרי הרשב"א כתב בתשובה (ח"א סי' אלף ע) וכ"כ בתולדות אדם וחוה נתיב ט' חלק א' (סא ע"ד) דידליק של שבת תחלה ותדיר ושאינו תדיר קודם שמעינן דלמאן דאמר דהדלקה לא הוי קבלת שבת דידליק של שבת תחלה". וא"כ נראה שאינו מסכים עם דברי הבית יוסף שסברת תדיר עדיף אינה מחייבת להדליק נר שבת לפני נר חנוכה (אף על פי שלדינא מודה הרמ"א שיש להדליק נר חנוכה קודם²⁷), וכנראה שהשבות יעקב נקט כשיטת הרמ"א.

הרדב"ז (חלק ב סימן תשנז) הכריע במחלוקת זו כהכרעת השולחן ערוך, אך מטעם שונה מעט:

"ודעתי הפעוטה כדעת ההלכות לא מפני שאני סובר שהדלקת הנר הוי קבלת שבת אלא כיון שיש מי שסובר שהדלקת הנר הוי קבלת שבת... כיון שיש בדבר מחלוקת אין לנו להכניס עצמנו בספק שבת משום תדיר ושאינו תדיר קודם".

על פי דברי הרדב"ז ניתן ללמוד שבמקום שיש מחלוקת עדיף לוותר על הכלל של תדיר קודם (אך אולי רק באיסור שבת).

ב. דרבנן ודאורייתא קודם

סברא נוספת בה נחלקו האחרונים היא האם מכיוון שמצוות קריאת שמע היא מדאורייתא ומצוות הדלקת נרות היא מדרבנן יש להקדים את קריאת שמע להדלקה.

כמה אחרונים כתבו שמצווה דאורייתא קודמת למצווה מדרבנן,

---

²⁶ דברי הרשב"א שם הם ציטוט של השואל בשם הרשב"א ולא ברור שם לגמרי האם זוהי מסקנת הרשב"א, אמנם המגיד משנה (הלכות חנוכה פ"ד הי"ג), הבית יוסף והדרכ"מ (בסימן תרעט) הביאו דברים אלו בשם הרשב"א. וגם בחידושי הרשב"א לשבת כג ע"ב כתובים דברים מעין אלו.

²⁷ הרמ"א מסיים את דבריו "מיהו אנו נוהגים להדליק של חנוכה תחלה וכ"כ במנהגים שלנו". וא"כ אין הוא חולק על דברי הב"י לדינא, ואכן בהגהותיו לשו"ע לא חלק על דברי השולחן ערוך שכתב "מדליקין נר חנוכה תחלה ואחר כך נר שבת", אך נראה שזה משום שהמנהג הוא לחשוש לשיטת בה"ג (עיי' ברמ"א בסימן רסג סעיף י), ומכל מקום לדעת הרמ"א סברת תדיר עדיף היא חזקה ואין לבטלה. ניתן לבאר את המנהג שכתב הרמ"א כעין דברי הרדב"ז המובאים לקמן.

שב יעקב או"ח כב – יש להקדים את התפלה מטעם זה.

שואל ומשיב רביעא ב ריט

מחלוקת האחרונים האם אכן דאורייתא קודם לדרבנן :

פנ"י ברכות נא ע"ב – מבאר בסוגיא בברכות שזה משום שקידוש על היין לא מדאורייתא,

נוב"י קמא או"ח לט – מבאר שדאורייתא זה מקודש ומסקנת הרמב"ם שתדיר ומקודש הם שווים

נודע ביהודה קמא או"ח סוף סימן מא, רמ"ע מפאנו יד,

בשאגת אריה סימן כב כותב "שאיין דין קדימה לשל תורה על של סופרים" ומוכיח כן מהסוגיא בברכות נא ע"ב שברכת הגפן קודמת לקידוש משום תדיר, למרות שקידוש היום הוא דאורייתא (עיי' שם שמבאר הוכחה זו היטב), ומבאר שמכיוון שמותר לעשות דברי רשות לפני דבר מצווה ואין בזה ביזוי למצווה, כך גם מותר לעשות מצווה דרבנן שהיא נחשבת כרשות ביחס לדברי תורה, לפני מצווה דאורייתא ומכיוון שכן תקנו חכמים שמצווה דרבנן תדירה קודמת למצווה דאורייתא שאינה תדירה.

2. בירור דעת כנסת הגדולה

כפי שהובא לעיל, המג"א הוכיח מהכנסת הגדולה שיש להדליק לפני התפלה, ויש שחלקו עליו והוכיחו מדברי שיירי כנסת הגדולה שיש להתפלל לפני ההדלקה, לענ"ד יש לפקפק על הראיות שהביאו מדבריו.

בכנסת הגדולה כתב: "יש להדליק תכף כשיוצא מבית הכנסת... שלטי גיבורים... ונראה שהיה מנהגם להדליק אחר תפלת ערבית וכן היה מנהג מורי אבי ז"ל. אבל אני נוהג להדליק **מששקע החמה** קודם תפלת ערבית".

המגן אברהם הביא ראיה מדברי כנסת הגדולה שיש להדליק לפני התפלה, אך בפשטות הטעם שכנסת הגדולה הדליק לפני התפלה הוא משום שהדליק בשקיעת החמה שזה לפני זמן התפלה, ואין ראיה מדבריו שאם זמן ההדלקה הוא בצאת הכוכבים יש להדליק לפני התפלה.

ניתן לבאר שהמג"א סבר (לפחות בדעת כנסת הגדולה) שזמן ערבית הוא בשקיעה²⁸, ואף על פי שזמן קריאת שמע הוא בצאת הכוכבים²⁹ מכל מקום זמן התפלה הוא מהשקיעה, וא"כ בשעת השקיעה עמדו לפני כנסת הגדולה שתי המצוות – ערבית, והדלקת נרות, ואף על פי כן הדליק נרות לפני ערבית, וסבר המגן אברהם שאין לחלק בין מצווה דאורייתא למצווה דרבנן ומשום כך גם אם הגיע צאת הכוכבים ומחוייב גם במצוות קריאת שמע מן התורה מכל מקום ידליק לפני התפלה.

מה שהקשו האחרונים שבשיירי כנסת הגדולה חזר בו, לענ"ד אין ראיה מדבריו, שכן בשיירי כנסת הגדולה הביא מדברי הב"ח שנחלקו האם להדליק בצאת הכוכבים או לפני כן, ועל זה כתב: "ובימי

---

²⁸ עיי' בשו"ע סימן רלג ס"א שכתב "ועכשיו שנהגו להתפלל תפלת מנחה עד הלילה, אין להתפלל תפלת ערבית קודם שקיעת החמה" וא"כ נראה שדעת השו"ע שזמן תפלת ערבית הוא בשקיעה ולא בצאת הכוכבים, אמנם במשנה ברורה שם (ס"ק ט) כתב שאין להתפלל עד צאת הכוכבים ממש, אך יתכן שכנסת הגדולה והמג"א הבינו את דברי השו"ע שכבר בשקיעה הגיע זמן תפלת ערבית (וראה בכנסת הגדולה שם שכתב שמי שסבר שזמן המנחה הוא עד צאת הכוכבים טועה, אך אין גילוי בדבריו שם האם זמן ערבית הוא בשקיעה או בצאת הכוכבים).

²⁹ כמו שכתב השו"ע בסימן רלה.

בחרותי הייתי נוהג להדליק אחר תפלת ערבית, ואחר כך נהגתי להדליק קודם ערבית, וכשראיתי דברים אלו חזרתי למנהגי להדליק אחר תפלת ערבית".

בדברים אלו מפורש אמנם שהכנסת הגדולה חזר בו והדליק אחר תפלת ערבית, אך הסיבה לכך שהוא חזר בו היא משום שלפני כן נקט שזמן ההדלקה הוא בשקיעה, ואחר כך נקט שזמן ההדלקה הוא בצאת הכוכבים – כאשר הוא סבר שזמן ההדלקה הוא בשקיעה, הוא הדליק לפני התפלה, וכאשר הוא סבר שזמן ההדלקה הוא בצאת הכוכבים הוא הדליק לאחר התפלה. ואין הוא מבאר שהסיבה שחזר בו היא משום שסבר שהתפלה קודמת להדלקה.

אמנם מכך שכאשר הוא סבר שזמן ההדלקה הוא בצאת הכוכבים הוא הדליק לאחר התפלה ניתן להבין שסבר שהתפלה קודמת, אך אין הכרח כלל לדברים אלו שכן יתכן שהוא התפלל ערבית לפני צאת הכוכבים ומשום כך הוא הדליק אחרי התפלה, אבל אם שתי המצוות עומדות לפניו באותו זמן היה מעדיף להדליק לפני התפלה, ולפי זה צדקו דברי המגן אברהם גם לאחר דברי שיירי כנסת הגדולה³⁰.

וא"כ לענ"ד אין הכרח מדברי כנסת הגדולה ושיירי כנסת הגדולה מהי דעתו האם להקדים את ההדלקה או את התפלה, ולא כמו שכתבו האחרונים שמסקנת דבריו היא להתפלל לפני ההדלקה.

3. מי שאינו רגיל להתפלל ערבית בתחילת זמנה

והנה יש לדון במי שרגיל כל ימות השנה להתפלל תפלת ערבית להתפלל ערבית זמן רב לאחר צאת הכוכבים, האם בימי החנוכה יש לו להתפלל ערבית מיד בתחילת זמנה ואחר כך ידליק את הנרות או שעדיף שידליק נרות בצאת הכוכבים ויתפלל ערבית בזמן שהוא רגיל להתפלל כל ימות השנה?

כתב הפרי מגדים (אשל אברהם תרעב ס"ק א):

"וא"כ צ"ע מי שנוהג תמיד להתפלל מעריב בזמנו אחר צאת הכוכבים, איך יעשה בנר חנוכה, כי אם ימתין זמן מה אחר צאת הכוכבים רבע שעה, תו אין בו ליתן כשיעור שמן, דלחד תירוצא [רמב"ם חנוכה ד, ה] אחר רגל משוק אין להדליק, ושמא ב' תירוצים אמת לדינא, נמצא מחויב מיד בצאת הכוכבים להדליק וליתן בו שיעור שמן חצי שעה, וצ"ע בזה".

ובביאור הלכה כתב על דברי הפרי מגדים:

"לדחות תפילת ערבית משום זה ג"כ אינו כדאי דיש בה מצות ק"ש שהיא דאורייתא וגם תדיר קודם כמו שכתבו האחרונים.

וע"כ נ"ל דאיש כזה בודאי מן הנכון שידליק קודם מעריב. אחד דהרבה ראשונים ס"ל דלכתחלה יש לנהוג כן כמו שהביא הגר"א ועוד דאף הטור שכתב סוף שקיעה נוכח בסמוך דגם הוא ס"ל דיכול להקדים עד קרוב לחצי שעה מקודם ובפרט אם נסבור בדעת הרמב"ם במה שכתב דמדליקין עם שקיעתה היינו ממש עם הזמן שנתכסה השמש מעינינו וידוע שדעתו דמצות הדלקה הוא רק כחצי שעה או מעט יותר אח"כ ואם עבר הזמן שוב לא ידליק עוד, א"כ אם ידליק בשעת צה"כ אינו יוצא כלל מצות הדלקה לדעת הרמב"ם והעומדים בשיטתו בזמן השקיעה. ואפילו המקילים שיכול להדליק אח"כ הוא ג"כ רק מטעם ספק לכמה פוסקים וע"כ נראה דטוב ונכון לכתחלה להדליק קודם מעריב ועיין בשע"ת שכתב בשם מח"ב ג"כ שמי שעושה כן לא הפסיד ולפי מה שהוכחנו יש לנהוג כן לכתחלה".

³⁰ איני יודע האם המגן אברהם ראה את הספר שיירי כנסת הגדולה, לא מצאתי שהוא מזכירו (כנסת הגדולה נדפס לראשונה בשנת תכ, שיירי כנסת הגדולה נדפס לראשונה בשנת תלא. המגן אברהם נפטר בשנת תמג אבל הוא חיבר את ספרו בערך בשנת תל אם כי הוסיף בו דברים לאחר מכן).

וכן כתב במשנה ברורה (ס"ק א):

"אותן האנשים הנוהגין להתפלל מעריב בזמנו דהיינו אחר צאת הכוכבים נכון לנהוג כן לכתחלה להדליק קודם מעריב... ואם לא הדליק מקודם והגיע זמן צה"כ יקדים להתפלל מעריב דהוא תדיר וגם יש בה מצות ק"ש שהיא דאורייתא [שע"ת]".

ואם כן המשנ"ב הכריע שאם עדיין לא הגיע צאת הכוכבים, עדיף שידליק לפני ערבית, אך אם יצאו הכוכבים הרי עדיף שיתפלל ערבית לפני כן.

והנה מלשון הפרמ"ג (והמשנ"ב): "מי שנוהג תמיד להתפלל מעריב בזמנו אחר צאת הכוכבים", משמע שדין זה נכון רק במי שנוהג להתפלל ערבית בזמנו, והיה ניתן לומר שאדם שרגיל להתפלל תפילת ערבית רחוק מצאת הכוכבים מוטב שידליק נרות בצאת הכוכבים ויתפלל ערבית כמנהגו. אך ניתן לדחות³¹ שכוונת הפרמ"ג והמ"ב בדבריהם אינה לאפוקי מי שמתפלל תפלת ערבית הרבה אחרי צאת הכוכבים, אלא כוונתם לאפוקי מי שמתפלל ערבית בשקיעה שהוא יכול להדליק את הנרות לאחר ערבית בזמן צאת הכוכבים או מיד אח"כ.

תדיר ושאינו תדיר כאשר אינו רוצה כעת לקיים את המצווה התדירה

בישועות יעקב (תרפ"א ס"ק א) כתב להוכיח שיש להדליק נר חנוכה לפני הבדלה, והביא ראיה מדין מי שיש לפניו תפלת מנחה ותפילת מוסף שמתפלל קודם מנחה ואח"כ מוסף (כדאיתא בברכות כח ע"א) וכתבו לגבי זה הראשונים (עיין שם בתוספות) שדווקא אם רוצה עכשיו להתפלל את שתי התפילות, מתפלל קודם מנחה, אבל אם לא רוצה להתפלל עכשיו מנחה אלא עם דמדומי חמה - מתפלל קודם מוסף "ומעתה הוא הדין בזה, כיון דנר חנוכה מצותה קודם שתכלה רגל מן השוק ועיקר זמן התחלת מצוה בצאת הכוכבים, והבדלה מצותה לאחרת כל מה דאפשר מפני דאפוקי יומא הוא, א"כ... פשיטא דנר חנוכה קודם, דאיך יעלה על הדעת שאם ירצה לעסוק בענינים אחרים כמו ללמוד או לזמר מזמורים עד חצי הלילה ואח"כ יבדיל כדי להאריך בכבוד השבת ביציאתו מצווה קעביד, ואם ירצה להדליק נר חנוכה מקודם נימא דאסור לעשותו. אלא דמחלוקת הפוסקים אם ירצה לעשות שניהם בזמן אחד זה אחר זה כגון שהוא נחפז לדרכו, בזה נחלקו איזה מהן עדיף".

מדברי הישועות יעקב עולה שדין תדיר ושאינו תדיר תדיר קודם אינו קיים לגבי הדלקת נר חנוכה במקום שאינו רוצה לעשות כעת את המצווה התדירה. על פי זה נראה שכן הדין גם לגבי הדלקת נרות ותפילת ערבית שמי שרוצה להתפלל ערבית בזמן מאוחר יותר, ולא סמוך לצאת הכוכבים, אינו צריך להתפלל לפני הדלקת נרות. אף שיש לדחות שהבדלה יש מצווה לאחרת³², ואילו תפילת ערבית וקריאת שמע יש מצווה להקדימה (עיין סימן רלה ס"ג), אך מכל מקום גם כאן קיימת הסברה שכתב הישועות יעקב שלא יעלה על הדעת שבכל יום הוא מתעכב וכעת אסור לו להתעכב בשביל מצווה שעכשיו הוא זמנה.

אלא שמה שכתב הישועות יעקב כדבר פשוט שאם אינו רוצה להתפלל עכשיו תפילת מנחה - מקדים את תפילת מוסף, אינו מוסכם על הראשונים, ומדברי השו"ע (רפ"ד ס"ד) משמע שנקט בסתם שאפילו אם אינו רוצה עכשיו להתפלל מנחה, צריך להקדים מנחה למוסף, ורק בדעה שניה כתב: "וי"א דהיינו דוקא שצריך עתה להתפלל שתיהן, כגון שרוצה לאכול ואסור לו לאכול עד שיתפלל מנחה, אבל אם א"צ עתה להתפלל מנחה יכול להקדים של מוסף". וא"כ נראה שהוא הדין גם כאן.

בשאגת אריה (סימן כב) כתב "דוקא ברוצה להתפלל צריך להקדים התדיר, אבל באינו רוצה להתפלל עדיין הרשות בידו כיון דאכתי לא יעבור זמן התפלה ואם רוצה להתעסק בדבר הרשות

³¹ מפי הרב אסף נוגה שליט"א.

³² עיין שם בישועות יעקב מה שיישב את הערת הט"ז שמכיוון שמדליק נר אין זה נחשב שהוא מאחר את הוצאת היום.

קודם שיתפלל לית לן בה". מדבריו אלו עולה כעין דברי הישועות יעקב שלא שייך דין תדיר קודם כשאנו רוצה עכשיו לקיים את המצווה התדירה, אך גם הוא התעלם ממחלוקת הראשונים הנ"ל.

והנה גם מדברי המגן אברהם (כה ס"ק ד, הובאו במ"ב ס"ק ט) עולה שכאשר אינו רוצה לקיים את המצווה התדירה כעת אלא לאחר זמן יכול להקדים את המצווה שאינה תדירה שכן כתב: "ונו"ל דאע"פ שבא הטלית גדול לידו קודם שהניח תפילין א"צ להתעטף בו בביתו כיון שאין דעתו ללבוש כאן ודומה לזה כתב סי' קס"ח סס"א³³.

ועיין שם בפרמ"ג וברע"א שצינו למחלוקת הראשונים האם גם כאשר לא רוצה להתפלל עכשיו תפילת מנחה חובה להקדים את מנחה מדין תדיר³⁴.

והנה בטעם הדבר שצריך להקדים את מנחה למוסף נאמר בגמרא משום שמנחה תדירה, אך בכמה מהראשונים משמע שלא גרסו טעם זה בגמרא וסברו שלא זהו הטעם להקדמת מנחה³⁵, וא"כ ניתן לומר שאין מחלוקת בין הראשונים שדין תדיר קודם נאמר רק במקרה שרוצה לקיים את שתי המצוות באותו זמן, אלא שנחלקו הראשונים האם הטעם לכך שצריך להקדים את מנחה זה מדין תדיר או מסיבה אחרת: הראשונים שכתבו שתמיד יש להקדים את מנחה סברו שהטעם להקדמת מנחה אינה מדין שהיא תדירה אלא מסיבה אחרת, ואילו הראשונים שכתבו שאם בכוונתו להתפלל מנחה לאחר מכן אינו צריך להקדימה לתפילת מוסף סברו שטעם הקדמת מנחה הוא משום שתדיר קודם ובמקרה זה לא שייך דין תדיר קודם³⁶. אבל מדברי המאירי בברכות (כז ע"א) משמע שגם הסוברים שיש להקדים את מנחה אע"פ שהיה בכוונתו להתפלל מנחה לאחר זמן, סוברים זאת מדין תדיר (עיי"ש שכתב טעם זה של תדיר ולאחר מכן הביא מחלוקת זו), וכן עולה מדברי הנחלת דוד³⁷.

בהערות הרב נבנצל למשנ"ב כתב להדליק לפני ערבית אפילו אם הגיע זמן ערבית.

---

³³ ועיין עוד במשנה ברורה סימן כה ס"ק ז: "וכן בתדיר ושאינו תדיר דקי"ל תדיר קודם אם אין התדיר לפנינו א"צ להמתין" ויש לחלק ששם אין זה לפנינו ואינו יכול לקיים את השני וא"כ אין לו להמנע מהמצווה שיכול לקיים, אך במקום שיכול לקיים את התדיר אלא שרוצה לקיימה לאחר זמן יתכן שצריך להקדים את התדיר.

יש מי שרצה לדחות שאין חובה ממש ללבוש טלית, אבל במקום של מצווה חיובית לא נאמר דינו של המג"א ויש לעיין אם יש ממש בדחייה זו

³⁴ הפרי מגדים ציין גם לדבריו בבראש יוסף בברכות שם, ושם (ברכות כז ע"א) ביאר ארבע שיטות בסוגיא זו, אך לא ביאר שם את שיטת הרמב"ם, שהיא שיטת הסתם בשו"ע, מדוע שייך דין תדיר במקרה שאינו רוצה כעת לקיים את המצווה, ואף לא העיר שמחלוקתם היא בעניין זה.

³⁵ הרי"ף (יט ע"א) והרא"ש (פ"ד סימן ח) בהביאם את הגמרא לא כתבו טעם זה, ונראה שלא גרסו כך בגמרא, ובריטב"א כתב במפורש "ורבנן לא יהבי טעמא למילתייהו". וכן עולה גם מרש"י שכתב טעם לדין זה משום שלא יקרא פושע גם על מנחה. וראה בנחלת דוד (דברי דוד) שכתב כן והקשה על כך מהגמרא בזבחים (ובראש יוסף הנ"ל כתב על דברי רש"י "לאו טעמא יהיב למילתיה, דהטעם מבואר בגמרא שזו תדירה, אלא להודיע לנו כוונתו דמייירי אחר ז' ובטי' ומחצה מייירי" ודבריו דוחק בדברי רש"י, ולאחר שמפורש בדברי ראשונים אחרים שאין טעם בדברי רבנן ונראה שכך הייתה גירסא לפני ראשונים נוספים, נראה פשוט שכך הייתה הגירסא גם לפני רש"י ואין צורך להגיע לדוחק זה).

³⁶ מפי הרב אהרן כהן שליט"א.

³⁷ בנחלת דוד הנ"ל כתב הפוך ממה שכתבנו בשם הרב אהרן כהן – שהראשונים שסוברים שאין להקדים את מנחה זהו משום שסברו שהטעם להקדמת מנחה אינו משום תדיר, "דאילו לטעמא דתדיר אין טעם בדבריהם כלל, אלא ע"כ דס"ל כטעמא דרש"י". אך לפי מה שהתבאר, ישנו טעם יפה לחלק בזה – דין תדיר ושאינו תדיר שייך רק כאשר שתי המצוות עומדות לפניו ולא במקרה שאת המצווה התדירה הוא מתכנן לקיים אח"כ.

ועיין עוד באגרות משה או"ח ד סימן צט שכותב לגבי ספירת העומר שאין להקדימה לתפילת ערבית מדין תדיר ושאינו תדיר קודם, ואף אם מתפלל ערבית מאוחר אין לו להקדים את ספירת העומר, אף על פי שבכך מפסיד את עניין ה"תמימות".

4. הנראה לענ"ד

על פי סברת הרדב"ז שהובאה לעיל, נראה שאם מחמת תפלת ערבית יגרם לו שידליק את הנרות לאחר חצי שעה, הרי שעדיף להדליק לפני תפלת ערבית שהרי לפי דברי הרמב"ם אין להדליק לאחר חצי שעה, וא"כ אין להכניס את עצמנו בספק משום תדיר ושאינו תדיר קודם (אמנם הרדב"ז כתב סברא זו באיסור שבת ואין ראייה גמורה מדבריו) אף על פי שאין הלכה כדעה שאנו חוששים לה. דבר זה נכון בעיקר על פי מה שביארנו שהנוהגים כשיטת הגאונים בבין השמשות, הדלקת הנרות בצאת הכוכבים היא מספק ולא מוודאי, א"כ אם על ידי זה שיתפלל ערבית יגרם לו שידליק את הנרות לאחר חצי שעה מהשקיעה, א"כ נראה שעדיף להדליק נרות לפני תפלת ערבית. ויתכן שגם האחרונים הסוברים שיש להתפלל לאחר הדלקת נרות, אמרו זאת משום שנקטו שזמן ההדלקה הוא בצאת הכוכבים, ובמקרה כזה בדרך כלל גם אם יתפללו ערבית לפני ההדלקה לא יפסידו את עיקר זמן ההדלקה שהוא "כמו חצי שעה", אבל לדין שהדלקת הנרות בצאת הכוכבים אינה וודאי אלא ספק, ויותר היה נראה שזמן ההדלקה הוא בשקיעה, אם כן, אם ידליק לאחר ערבית יפסיד את עיקר זמן ההדלקה³⁸.

מדברי המשנה ברורה עולה שלכתחילה יש להדליק לפני זמן ערבית, ונראה שאף מי שמדליק בצאת הכוכבים יכול להדליק קודם זמן ערבית, שכן זמן ק"ש של ערבית הוא ביציאת שלושה כוכבים קטנים וכמו שכתב השו"ע בסימן רלה ס"א, ואילו לגבי הדלקת נרות חנוכה, שהוא דין דרבנן, נראה שאף הסוברים שיש להדליק בצאת הכוכבים היינו כוכבים בינוניים וא"כ בזמן שבין יציאת כוכבים בינוניים ליציאת כוכבים קטנים מוטלת עליו רק המצווה להדליק נרות חנוכה ולא לקרוא ק"ש. אמנם הדבר יהיה תלוי בשאלה האם גם תפילת ערבית קודמת להדלקת נרות או רק ק"ש, והדבר תלוי בטעם הפוסקים שהדלקת נרות מאוחרת - האם משום שתדיר קודם או משום שדאורייתא קודם.

והנה לגבי זמן קריאת שמע של ערבית רגילים העולם להגדיר את צאת הכוכבים מאוחר יותר מאשר שיעור הילוך שלושת רבעי מיל מהשקיעה, וישנם מנהגים שונים בזה, ונראה שלגבי הדלקת נרות חנוכה, לסוברים שזמן ההדלקה הוא בסוף בין השמשות, אין לחכות עד זמן שהוא וודאי לילה לכל השיטות, חדא משום שזה דרבנן ולגבי דרבנן יש להקל בספק, ועוד שיש שיטות (ואולי הם העיקר) שזמן ההדלקה הוא בתחלת בין השמשות. וכן כתב בחיי אדם (כלל קנד סעיף יח) "ונראה לי דאם הוא מסופק אם כבר הוא צאת הכוכבים, ידליק, ומוטב למהר קצת מלאחר"³⁹.

וא"כ נראה שזמן הדלקת נרות למדליקים בסוף בין השמשות צריך להיות 13.5 דקות לאחר השקיעה, שזהו שלושת רבעי מיל לסוברים שהילוך מיל הוא 18 דקות, וכבר מזמן זה יש ספק שמא יצאו הכוכבים.

על פי זה יוצא שזמן הדלקת נרות מוקדם לזמן קריאת שמע של ערבית, וא"כ עולה שיש להדליק נרות לפני תפילת ערבית, ונראה שגם הסוברים שערבית קודמת יודו שבכה"ג הדלקת נרות חנוכה קודמת לתפילת ערבית.

³⁸ אמנם יש לדחות שאף הסוברים שיש להדליק בצאת הכוכבים מעיקר הדין ולא מספק, אם מתפלל ערבית לפני ההדלקה מפסיד את המצווה לכתחלה שכן כפי שהתבאר לעיל לכתחלה אין לעכב את ההדלקה אפילו לא בתוך החצי שעה, וא"כ יש ראייה קצת מדבריהם גם לדין שההדלקה בצאת הכוכבים היא מספק, אך אולי שיטתם היא שכך נתקנה המצווה – להדליק לאחר ערבית וא"כ לא מפסידים בכך את המצווה לכתחלה.

³⁹ והנה לעיל הבאנו מדברי הגר"א ביו"ד שהחומרא היא לעכב את זמן ההדלקה, אך אין מזה קושיא על דברי החיי אדם שכן מה שכתב כאן החיי אדם זה מחמת שיטת הפר"ח והגר"א שזמן ההדלקה הוא בשקיעה, וכמו שציין שם החיי אדם לדבריהם.